

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXII-ik évf.   November—December. 1887.   6-ik füzet.

MELYIK AZ IGAZI TUDOMÁNY? *)

Egy író, kit egyik biographusa azzal a vonással jellemez röviden, hogy „igen jeles német prózaista“, névszerint: Engel (János Jakab), bizonyos könyvében, mely philosophiai eszméket a nagy közönség felfogásához alkalmazva tárgyal, egy philosophusnak barátjával való beszélgetését írja le. A bölcselő t. i. látogatására men-
vén barátjának, azt kezében egy könyvet tartva találja, mely abban az időben az olvasó közönséget bolondította. „A természet rendsze-
re“ volt a neve; tartalma pedig az, hogy a világ semmi egyébből nem áll, hanem csak a mit szemünkkel látunk és kezünkkel foghatunk és hogy a mit léleknek, Istennek nevezünk, csak elvont fogalom, melylyel a papság ámitotta el az együgyü népet, hogy orránál fogva hordozhassa; a kényuralom pedig pártfogása alá vette, hogy biztosítsa és örökítse vele a hatalmát. A philosophus úgy tett, mint-
ha semmit sem látott volna s mint jártas-költés ember úti élményeit s kalandjait kezdé beszélni. Elmondá különösen micsoda életveszélyek közt járta meg az Antiparos szigetbeli mély és iszonyatos barlangot. Oly élénken, oly megkapólag adta elő vállalata veszélyeit, hogy egy válságos pillanatnál a barátja hozzákapott, hogy megmentse a bukástól. Ezzel a mozdulatával kiesék a kezéből a könyv, melyet felkapván a philosophus, bététe a kandallóban lobogó tűzbe s nem is hagyá kivenni. Csillapulván barátja haragja, megmagyarázá, hogy neki éppen annyira szívéen fekszik, hogy mentse annak az eszét, lelkét a veszélytől, mint barátja tanusítá készségét, hogy az ő élete veszélyét minden áron meggátolja. Megértetette vele azt is, hogy miképp lehet ártalmas egy oly könyv olvasása.

Én is szerettem volna úgy tenni egykor, de nem volt alkalmam rá, mert egy . . . ismerősöm csak olvasása után dicsekedett nekem, mily érdekes könyvet (a mi korunk Természet rendszerét: Büchner „Erő és anyag“-ját) kapott a kezéhez. Úgyde ha tehet-

*) Felolvastatott a Dávid F. egyletnek Kolozsvárt, f. évi oct. 31-én tartott gyűlésén.

tem volna is, csak egy lélekre nézve állhatom vala utját a veszélynek és csak egy példányát teszem vala ártalmatlanná a munkának. Holott ha szélesebb körben nyilvánítom óvó szózatomat, talán nyerek a sok között néhány figyelmes fület is.

Ne tessék attól tartani, hogy tanácsot akarok osztogatni. Nem csak approbálom azt a közmondást: „Tanácsot ne adj, ha nem kérnek“, de toldom is azzal, hogy „akkor se, ha kérnek.“ Mert rendszerint azért kérik, hogy megerősítse őket a tanácsadó abban, a mit már szándékuk volt cselekedni; ha ellenkező tanácsot kapnak, nem követik, vagy ha követik s rosszul üt ki a dolog, haragot von magára a tanácsadó. Én csak ismertetését szándéklom adni a mai világ bálájának,¹⁾ az ellenségnek, mely Péter apostolként „mint ordító oroszlán körüljár, keresvén kit elnyeljen.

Csak hogy az a sárkány nem csupán a kit, hanem a mit is el akarja nyelni, u. m. a hívést és a tudást egyszerre. És a legkülönösebb, a legesudásabb az, hogy az elnyelő, emésztő ellenség magát tudománynak nevezi.

Megütköznek úgy-é, t. h. azon, hogy a tudomány a tudásnak ellensége legyen? Pedig úgy van s igyekszem a látszatos ellenmondást kimagyarázni. Hanem előbb foglaljunk pártot. Felteszem, hogy t. h. nem kívánják a hitet és forrását, a vallást kiküszöbölni, és így velem egy padsoron ülnek s velünk szemben a „modern tudomány“ bálványozói. Ezt előreboicsátva, kimondom hogy valamint Jézus országa nem e világból való, úgy az ő és a mi tudományunk honja sem egy: az övéké a testi, a miénk a szellemi világ.

„Modern“-nek nevezém ezt a tudományt és igazolásomra egy kis darab történelmet hozok elé. — A folyó százév első felében egy francia mathematicus Comte Ágost, egy új vagy újnak állított philosophiai rendszert szerkesztett és terjesztett a munkáival. Főállítmánya az a (szerinte) „törvény“, hogy az emberi ismeretek fejlődése és gyarapodása két időszakon ment keresztül, u. m. a theologiai és metaphysikai és most jutott a harmadikba, melyet ő „positiv“ álláspontnak nevezett és a melyről az egész rendszer positivismus nevet kapott. Ez a mostani időszak, melynek elve és feladata az ő- és végokok (a cél) vizsgálatától elállani s csupán a világ folyásában a tények egymásután következése (successio) törvényeit fürkészni.

E szerint nem csak Brahma és Jupiter, hanem a héberek

¹⁾ Pét. 5, 8.

Jéhovája s a keresztények Istene is a Theológiával együtt el vannak temetve s csak emlékeik léteznek a cultura czintermében. Nem különben csak emlékezetben élnek az erő és foganat, az eszköz és czél a természetben, az akarat és lélek az emberben, a képzelt erkölcsi jó és rossz a világon — mind megannyi tévedések; elszlottak azok a metaphysika kódéval együtt az érzéki tapasztalás derítő napfénye előtt és megmaradt csupáncsak a „tudományok“ hierarchiája, melynek épület-emeletei: a mathesis, csillagászat, physika, kémia, physiologia és sociologia (társadalom tudománya) mint korunk egyedüli és kirekesztő birtoka.

Ez az a „tudomány“, melyet én a mi tudásunk ellenségének állítottam s a mint ezen felüleges áttekintésből is láthatni, nem hibáztam állításomban.

Úgy-de az eddig-elé még csak a positivisták tana, hát a többieké?

Majd sor kerül azokra is, most előbb megmondom, miért vettem a positivismust kiinduló pontnak.

Mint az irodalom évkönyveiből kitanúlhatjuk, az emberiségben még nem leledzett oly nép, melyről ki lehetne mutatni, hogy mivelődési előfája a maga kebelében gyökerezett, és kikelve is idegen öltványokkal ne gyarapodott volna. A héberek és görögök, az egyptomiaktól és phoeniciusoktól, a latinok a görögöktől kölcsönöztek, Európa s Amerika műveltsége a classikai hagyományokon alapszik. Nem lehet hát rossz neven venni, ha a magyar is ottan-ottan nyugati szomszédaihoz folyamodik tudományos mivelődése gyarapítása végett. De lehet ám hibáztathatni, hogy ha néha nem helyes módon teszi; ha úgy cselekszik, mint a ki ó-szeren vásárolt ruházattal díszleg. Avagy nem ily nevetségesek-é azok, a kik a külföldről oly rendszert hoznak bé és akarnak honosítani, mely ott már lejárja magát? Pedig így vagyunk a positivismussal. Honi philosophusaink egy része reánk akarja tukmálni s egyetlen egy philosophiai Közlönyünk annak van szentelve; holott már maga Comte elállott későbbre, legalább részben az állításaitól, sőt felmondta a barátságot korábbi mestereivel a természettudósokkal. Követői némelyike vele tart ebben is, mint kiviláglik egyikök — Edgers — következőleg hangzó támadásából: „A tudományos alkatnak (Scientifique Synthesis“ — így nevezi a Positiv-rendszert) — összeállítás, a tudománynak a társadalmi és erkölcsi tudomány — az igazi felszentelt tudomány — felsőbbisége alatt összeillő hierarchicus egy egészszé átalakítása és ennek az alkatnak, a szaktudomány, vagyis egymással semmi rendszeres kapcsolatban nem levő, egymásért úgyszólván

nem felelős ügynevezett tudományok különmemü csoportja helyébe állítása a legkiválóbb fontosságu mivelet volt. Éppen ezen helyettesítéssel változtatá meg Comte Á. teljesen a tudomány és vallás közti viszonyokat; mert a szaktudomány, bármiszándékuk is mivelei, irányában okvetetlenül materialistai és atheistai, holott az alkotmányos tudomány (synthetic science = positivismus) minden vonatkozásában mélyen vallásos.¹⁾

Igy harezol a tudomány a tudománynyal és nem méltán kérhetem-é, hogy melyik az igazi? S nem nyujta-é alkalmat a positivismus kérdésem ismétlésére?

De nyujt ám még továbbat is, mert ha az idéztem positivistá látszólag mellettünk van, bezzeg ellenünk a többi s velök a Comte zászlója alatt vitézkedő honfiaink, és állhatatosan megmaradnak abban, hogy theológiának semmi szín alatt s a metaphysikának, mint a kézzel fogható s szemmel látható anyagtól független okoskodásnak korunk tudományos világában nincs helye.

Természet szerint kezét fognak velök a specialisták, a szaktudósok, kik ellen a positivismus eltévedt juha, az imént idézett író, oly hevesen kikél. Hallattatják is hangosan szavokat, miből itt néhány mutatvány:

„A világ atomokból és üregből (üres terjedelemből, Raum) áll: hirdeti Büchner.²⁾

Azon Büchner mondja ezt, a ki philosophusnak — nem metaphysikusnak persze — tartja magát s azt nyilvánítja, hogy „philosophiai magyarázat, ha minden mivelt ember nem bírja felfogni, nem éri meg a nyomdafestéket a melyet reá kentek. A mi

¹⁾ „... the constitution of the Scientific Synthesis, the transformation of science into a one, consistent, fully hierarchical Whole, under the systematic supremacy of sociological and moral science, veritably sacred science, and the substitution of this Synthesis for Specialist science, a heterogenous assemblage of so called sciences, separate sciences, with no systematic link between them, no mutual responsibility so to speak, is the achievement of supreme importance.“ (Edger, Aug. Comte and the middle ages. Pozsony. (1885.) 15. l.) — Másutt ismét tiltakozik azon sz. a psychologia cím hamis alkalmazása ellen: „Some speculators in this sphere (Sociology and Morals), with materialistic tendencies and in view of materialistic ends to employ the word Psychology as the name of the science which treats of individual Human Nature.“ (i. h. 12. l.)

²⁾ Die Welt besteht aus Atomen und dem leeren Raum.

tisztán van gondolva, el lehet tisztán és köntörfarolás nélkül mondani.⁴⁾

Ha ezt a sinormértéket alkalmazzuk az ő imént idézett állítására, azt kell itélnünk, hogy biz' a nem érdemi a nyomdafestéket. A két eszme közül ugyan is, a melyről szól, egyikről sincs fogalma az általában mivel embernek. Hiszen az üreg (spatium, Raum) mivelta felett a philosophusok közt a legrégebb idő óta minden mai napig foly a vitatkozás és sem a metaphysikusok, sem az empirikusok egymásközt, sem ezek amazokkal szemben megegyezni nem birnak. Hát még az az „atom“? Vajon „tisztában“ áll-e minden „mivel ember“, avvagy fogja-e tudni, hol a kezdő s hol a végző határa a parányiságnak, midőn a határt a nagyító csőnek a tökélyesítése untalan tovább taszítja?

És nem csak amaz állítást, de egész könyvét is éri, saját mérve szerint a gáncs. Mert teli van köntörfarolásokkal, minek belátására a természettudományban jártas, kritikus és philosophus olvasó kell. Aztán, jóllehet „Erő és Anyag“ a czíme; de sehol sem mondja ki szerzője „tisztán“ mi egyiknek s mi a másiknak a mivelta s azt sem, hogy micsoda viszonyban állanak egymáshoz. Csak annyit vehetni ki belőle, hogy az „erőre csupán nyilatkozataiból lehet következtetni“ és hogy „egy nem nyilatkozó erő nem létez.“ E szerint, — közbeszólva — a chlorazótban (NCl_3), mely egy tollérintésre mindent össze rombol maga körül, nem létez erő, hanem teremtődik azon pillanatban, a melyben „nyilvánul“?

No, de hiszen: „a mit én nem tudok, tudja a fiam Józsi“, az egykori ügyvéd nyilatkozataként. A mit nem mond Büchner, megmondja Moleschott, az „Anyagesere“ hires írója: „Az erő az anyagnak tulajdonsága“ vagy „minősége“, (mert a német szó: Eigenschaft, mind a kettőt teszi), és már ez a bizonytalanság is elég arra, hogy ne tulajdonithassunk szabatos értelmet M. definitiójának. Semmi esetre se lehet kitanulni belőle, létezik-e vagy nem az erő. A Nefelejts virágnak kétségen kívül tulajdonsága a kék szín; de a kék szín létezik, sőt léteznék, ha nem volna is Nefelejts virág a földön, s ha valakinek egy kék tárgyat mutatunk, reá fogja mondani, hogy kék, ha tudja, ha nem tudja, mi az a tárgy magában. A nyúlnek is, vagy a locomotivnak is a gyorsaság oly tulajdonsága,

4) Philosophische Ausführungen, welche nicht, von jedem Gebildeten begriffen werden können, verdienen nach unserer Ansicht nicht die Druckerschwärze, welche man daran gewendet hat. Was klar gedacht ist, kann auch klar und ohne Umschweife gesagt werden.

melyet akkor sem tagadhatunk meg tőlük, midőn nem haladnak. Tehát ez a fogás sem bizonyítja az erőnek nem létezését és „Józsai fiam“ sem tud többet az apjánál.

De biz' a „vejem Csipkés“, u. m. a híres Physiologus Du Bois Raymond sem tud, vagy legalább nem mond sokkal többet eme szavaival: „Az erő, mint a mozgás oka, semmi sem egyéb, mint a személyesítésre való ellentállhatatlan hajlam időtlen szülöttje.“¹⁾ Ez, egy kissé beburkolva azt teszi, hogy midőn valami halad, rendszerint valaki vagy valami huzza vagy taszítja, vagy az előtt megrántotta vagy eldobta. Ettől a mindennapi tapasztalás-szülte képzelettől akkor sem menekülhetünk meg, midőn nem látjuk, mi huzza vagy taszítja, rántotta vagy dobta a haladó testet, (mint a földre eső követ, a delej felé közeledő vésdarábot, stb.); tehát a láthatatlan valamit a haladás okának, s egy bevett, mindenkitől értett szóval erőnek nevezzük. Tegyük, nem megengedve, hogy „személyesítés“, de hát így is miért volna „idétlen“? Ennek a magyarázatával adós maradt Du Bois Raymond. Ámde igazában nem hogy „személyesítés“ volna, hanem éppen az ellenkezője. Mert a tapasztalásban a húzás, taszítás, rántás, dobás háta megett közetlenül, vagy közbenjárólag valami személy, azaz, akarattal felruházott valóság van, holott az erő fogalmában olyanra teljességgel nem gondolunk. Itt hát biz' elvetette a sulykot a tudós physiologus.

Térjünk vissza Büchnerhez. — „Éles, kérlelhetetlen és következetes ő,“ azt írja egy szőrmentiben simogató bírálója, „csupán a tagadásban.“ Lássuk példáit:

„A természet nem ismer sem célzást, sem célokat, sem pedig kívülről vagy fölülről reá erőszakolt valamiféle szellemi vagy anyagi kikötéseket.“ — Mit nekem teremtő? Mit nekem gondviselő? kiáltja a büszke természet: „úr vagyok a magam házában, itt nekem senki sem parancsol!

Más tagadás — „kissé burkolva“: „A gondolat, a szellem, a lélek éppen nem valami materialis dolgok, maga egyik sem anyag, hanem egységgé forrott szövédéke különbféle nemű erőknak, erőkkal vagy tulajdonságokkal felruházott sok anyag összeműködésének eredménye (effectus).“

A szitán nem tudott vagy nem akart átlátni Büchnernek említett irgalmas kritikusa, midőn felkiált: „Hisz' a leghivőbb spiritua-

¹⁾ Die Kraft (insofern sie als Ursache der Bewegung gedacht wird) ist nichts als eine verstecktere Ausgeburt des unwiderstehlichen Hanges zur Personification.

listának sem kell több mint ez, hogy egész alkotmányát felépíthesse reá.“ Igen! ha az a spiritualista nem látna tovább az orránál, s nem venné észre, hogy az ő és a Büchner immaterialitása merőben különböző két dolog. A „lélek nem anyag“ azt mondja mindkettőjük. Igen, de a spiritualista hozzágondolja: „hanem valami egyéb és mindenetre állomány (substantia),“ holott B. szerint az anyagon kívül más állomány nincs, ha hát a lélek nem anyag, nem is állomány; tehát abban az értelemben, a miben a létezését venni szoktuk, nem is létezik. Annyi, mintha azt mondaná, hogy a várnai, kenyérmezei ütközet, Magyarország kormányzása s más események lefolytak, és így és ennyiben léteztek, de Hunyadi János nem létezett. Hiszen már az, hogy B. egy sorba teszi a „gondolat“-ot a l'lelkekkel, igazolja a hasonlatot. Egy szó mint száz, a mi álspiritualistánk csak oly létezését tulajdonít a léleknek, a milyent a zoologia a „macska“-nem (genus), vagy a botanica az „ajkas“ familia fogalmának. Ennek következtében mondja ő, hogy „Flourens,“ a francia boncztanár, a ki kakasok és tyúkok agyvelejét egészben vagy darabonként kiszedte s azutáni magukviseletét szemmel tartotta (observálta), „a lelket vágta ki darabonként a tyúkokból.“

Ily értelemben írta Moleschott is, hogy „venni kell szénenyet, élenyt, könenyt és ammoniakot kellő mértékben és körülmények közt és összevegyíteni kellő fogásokkal s kész az ember testestől, lelkestől.“ Megint másutt: „Az ember: szülők és dajka, hely és idő, levegő és időjárás, hang és fény, élelem és öltözet szövege.“ Ez már igen sok az emlegetett engedékeny bírálónak is, a ki mindazonát félig-meddig védelmébe veszi Vogt Károly nyilatkozatát: „A gondolatok oly viszonyban vannak az agyvelővel, mint a máj az epével, vagy a vizzel a vesével.“ Nem mintha helyeselné, hanem, mivel Du Bois Raymond szerint: „A physiologia nem ismer rangkülönbséget. Neki a vese kiválasztmánya (Secretio) épp' oly méltóságú tárgy, mint a nemesebb szervek működései.“ Ebben csak azt nem értem, hogy ha „nincs rangkülönbség“, miért nevezi az agyvelőt „nemesebb“ szervnek? Hanem az efféle aprólékos ellenmondások nem aggasztják a nagy physiologust, a ki a szellemi működést egészen és merőben az anyagi természet gépies „törvényei“nek rendeli alája. „Ha a gondolatok — írja — az agyvelőnek bár egyetlenegy atomját, egy millimeter milliomod részeire is el bírnák téríteni attól a pályától, melyen a géptan (mechanika) törvényei szerint kell haladnia, az egész „világformu'át“ nem alkalmazhatni többet, sőt értelme sem volna.“ Tehát világ = anarchia, mert csak a gépieség tartja fenn a rendet s a világalkotmányt!!

A nagy szavak elburkolják az író gondolata ferdeségét. Hiszen, ha azt a feltevést igaznak vesszük, csak a következik belőle, hogy a „világformula,” melyet a természettudós urak kirekesztőleg alapítottak, hiányos; a feltevés esetében nem a világ dőlne össze, hanem az ő „formulá”-jok.

Midőn Artois kir. herczeg (későbbben X. Károly) 1814-ben a szövetségesek védelme alatt Párisba bévonult, üdvözlőinek ezt mondá: „Nem változott Franciaországban semmi, csak több van egy francziával!” Éppen így mondhatni: Nem változott semmi a világformulában, az erők egyközénye (Parallelogrammum virium) nagy törvényében, csak több van egy erővel: az akarat erejével, mely előbb a gondolatban nyilvánul s az agyvelő atomjai pályáját nem abban a parásparányi részben, hanem nagyban és észrevehetőleg módosítja.

Ez tény és világos tény. Avvagy hivatkozzam-e a számtalan példára, midőn férfiak és asszonyok a legiszonyatosabb kinok közt, melyekkel egyetlen egy szót törekedtek belőlök kicsikarni, testi érzékek, idegek minden hatalma ellenére szájokat annak kimondására nem mozdították, mert nem akarták? Hisz' ezek elbeszélésével nem félórát, hanem napokat tölthetnék el. Több-kevesebb tudásokat feltéve, a természettudósokat szólítom fel, hogy képzelt csalhatatlanságok ábrándjaiból kijózanodva, szerkesztessenek a tények és igazság útmutatását követve, helyesebb „világformulát.”

Sokat mondtam talán? De vajon nem csalhatatlanságok képezelete nevezette velök tudományokat „exact”-nak, azaz oly ép igazságúnak, hogy „mig elmúlik az ég és a föld egy bötü vagy egy pont el nem múlik az ő törvényeikből.” — „A természetéből!” igazítanak. Igen is, a melyeknek egy részét sok vizsgálódással és fáradozással, hosszas és nemzedékekről nemzedékekre hagyományozott tapasztalásból kutattak ki, de más részét ők tukmálták a természetre tökélytelen fürkészeik s elégtelen kisértményeik nyomán, a mely törvényeknek mai igazságát a holnapi tökélyesebb vizsgálódások halomra dönthetik, mint napról-napra történik. És még nem is elég ez a czím, hanem állitmányaik rendszerét egyedül akarják „tudomány”-nak neveztetni s egy karika-csapással a theológiát és metaphysikát a multak és elenyészettek tartományába számüzni, hogy a történelmet s erkölctant elhallgassam. „Jól is teszi,” hallom, „mert az erkölctant nem bántja a tudomány!” — Számtalan idézetekkel felelhetnék erre az ellenvetésre. De azokat is elhallgatva csak egy kis példát hozok elé, annak bizonyosságaul, hogy a „tudomány” módtalan

tisztelete eltompíthatja az erkölcsi érzést. Az egyik az, hogy az angol parlament az élő állatokon tett bonczolásokat és mérgezéseket korlátozó törvényt hozván, ez akkora felháborodást keltett a természettudósok világában, hogy alig találtak elég rosszaló szót és szitkot ama törvény mellett szavazók gyáva lágyszívűségének becsmérése s azt állították, hogy az irgalmasságra kötelező erkölcsi törvénynek el kell némulni a „tudomány érdekei“ előtt. Bosszúságok kijelentésének egyik legcsekélyebb mozzanata az, hogy a tudomány folyóirataiban az állatkinzás ellenzőit állandólag *bestiarianusok*nak nevezik.

Azonban mégis sejtven, hogy „kutya van a kertben,“ azzal mentegetődznek, hogy hisz' az állatok csak automatok vagy életet hazudó gépek. Azaz, agyvelőjük, idegeik s más szerveik szintűgy működnek mint az emberekéi, a kültermészet éppen úgy hat azokra a mit az emberben „érzékeny“-nek híznak, mint nálunk, de ők mindazt nem érzik, s a ló, ha vinnyog, mikor megnyilazzák, épp' oly öntudatlanul teszi, mint a szekér kereke mikor csikorog. A jámborok nem veszik észre, vagy nem akarják észrevenni, hogy az öntudatról közvetlen ismerete (tudalma) mindenkinek csak magának van, és mindazok a jelek, melyeknél fogva ő az öntudat létezését embertársainál felteszi, az állatoknál az egy beszéden kívül mind megvan a szerint a süketnémáról is, a kinél a beszéd hiányzik, állíthatnák azt, hogy nincs öntudata, tehát érzelme sincs. A mely vivisectionista (eleven állat bonczoló) nem így okoskodik, az a hasznára hivatkozik működésének s egyikök azt nyilvánítá, hogy „minden kutya, a melyet a kinzópadtól elvonnak tiz ember életébe kerülhet. T. i. a bonczolással oly fogásokat s a mérgezéssel oly szereket találhatni ki, melyek bizonyos bajokban emberéletet menthetnének meg. Hogy az ily lehetségek feltevései az embertelenséget mennyire igazolják, eldöntését t. h. ítéletére hagyom. Szerintem csak azt a maximát igazolnák, a mely a mi tudományunk szerint az erkölcstan codexében nem foglalhat helyet: *Finis sanctificat media*. (A cél szentté teszi az eszközt). De hátha ezt a maximát alkalmazva egy orvos — úgy szólva — jelentéktelen emberen oly műtétet kísértene meg, melynek veszélyéről meg van győződve, vagy oly szert adna bé, a mely nagy valószínűséggel halálos, abban a reményben, hogy ha sikerül, majd egy fontos állásu ember életét mentheti meg, vajon megmentené-e jó célja őtet, az orvost, az akasztófától? Már pedig ilyenre van példa, s onnan származott az a közmondás: *Fiat experimentum in corpore vili*“ (Hitvány testen szabad pró-

bát tenni). Az állatkinzástól az emberkinzásig csak egy lépés, mint — Napoleonként — „a magasztosságtól a nevetségesig.“

Még eddig arra az akár állításra, akár kétségre, hogy „az erkölcsant vagy erkölcsöt nem bántja a tudomány,“ egyenesen nem feleltem, hanem most már reá térek arra is. Hogy a természeti tudományok írói, mint ilyek, az erkölcsiséget világosan és egyenesen megtámadnák, arra nincs adatom, ha Huxley nyilatkozatát, mely szerint ő, a ki a majom szülői szeretetét egy emberi anyától megkülönböztetni nem bírja, ide vonni vagy magyarázni nem akarjuk; de kettőt bizvást állíthatok. Egy az, hogy azok az anyagászok (materialisták), a kik inkább vagy kevésbé világosan kimondták, hogy a jó és rossz között erkölcsi ellentét nincs, érveiket a természettudományi művekből kölcsönözték. Jusson csak eszünkbe Du Bois Raymond idézett mondata. Ha a gondolatnak nincs hatása a cselekvésre, ha az ember cselekedetei érzéki bényomásainak, hajlamainak, indulatainak, azaz vére, izmai, idegei működéseinek eredménye; ha mi- és minővoltagek gépies, változhatatlan, ellene állhatatlan törvények határozzák el, lehet-e csak szó is önkéntességről, ellentállásról, szabad akaratról? Erős szél lefú egy cserepet: mit tehet róla? A nehézség törvényénél fogva esnie kell és az esés sem nem jó sem nem rossz. A történet egy fejet visz az esés vonalába, s ha a cserep egy tolvajt zuzza be, jó az esés, ha egy ártatlan gyermekét vagy becsületes emberét, úgy rossz. De a cserepet se nem dicsérhetni, se nem kárhoztathatni. És ez a nézet nem marad az elmélet terén, hanem reá illelőleg a „tudományra“ hivatkoznak a társadalom teste ártalmas kiütései, a gonosztevők is. És ez, t. i. hogy a tudomány hamis tanai, ámbár magukban sokszor ártatlanoknak látszanak, vétkekre adnak okot, alkalmat s ürügyet, mentséget — a második állításom. Adnak biz' azok szaporítólag (positive) és apasztólag (negative). Nem egy könyv állítja, hogy a „gonosztevők legnagyobb része örült,“ a mi felmenti őket a felelősség terhe alól. De sokkal számosabbak az oly vádlottak, kik, azt tudva, örültséget színlenek tetteik palástolására. Látszólag elég ártatlan a Darwin-féle „küzdelem a létért vagy lét felett,“ és ime! La biez felsőbb tudományok hallgatója Párisban, azzal akart kimenekülni a büntetés alól. Kifejtette elméletét az esküdszék előtt. „Előtte, mint jeles és szorgalmas tanuló előtt fényes, szerencsés és még az emberiségre nézve is igen hasznos lét mutatkozott. Magas célja elérésének csak egy akadályja vala: nem volt pénze hozzá. Hogy megszerezze, megölt egy gyümölcsárús kofát és zsebrerakta megtakarított vagyónkáját. Mi haszna le-

hetett a dolgok általános rendének egy kofa életében, a kit az árucarnokban kaphatott hülés egy hó mulva talán eltett volna láb alól? Élte vagy veszte jöhet-e hasonlatba azokkal az előnyökkel, melyek a leendő dr. Labiez orvos, egyetemi tanárnak, — a ki meglehet hogy a tudóvész biztos gyógyításának módját lelta volna — létéhez kapcsolódtak? Okoskodása nem győzte meg az esküdteket s Labiez uram nyakbitó alá került.

Még egy adat. Korunkban a tudomány egy újabb mentséget nyújt a gonosztevőknek. Igaz, nem igaz, de azt állítják és szava bévelhető tanukkal bizonyítják, hogy delejes álomban, melyet ma hypnotismusként neveznek, az alvónak akármi cselekvényt sugallhat mestere, a mit amannak bizonyos időben, azon vagy hasonló állapotban okvetlenül és ellentállhatlanul végre kell hajtania, legyen az akár valami közönyös, akár borzasztó tett. Nem egy példa vala reá napjainkban; hogy ügyvédek ezt a lehetőséget vették fel, bűnös clienseik megmentése végett. „Az embert“ — egy francia íróként — „aggasztja az a gondolat, hogy mi nem történhetik egy sugallott vagy hystericus hazugság nyavalyájában sinlő tanu vallomása következtében! A mint a tudomány halad, abban az arányban csökken a lelkiismeret és az emberi szabadakarat bizonyos volta; úgy látszik, hogy csak ezért kapott annyi értelmet és észlángot (genie) az ember, hogy átlássa, hogy mindennemű végzetességek (fatalitas = kénytelenség) rabszolgája; és a tudomány olyan, mint egy éjjel gyújtott szövétnek, mely egy darab helyet megvilágít gyengén, de másutt mindenütt annál sűrűbbé s átjárhatatlanabbá teszi a homályt.“

Negatív befolyása az ártalmas tudománynak abban áll, hogy a vallást feleslegessé tenni, vagy éppen kiküszöbölni törekszik. Egyik érve nevezetesen az, hogy az erkölcsiség és vallás közti szoros, sőt lényeges kapcsolatot tagadja. „Egy vallás sincs, a melynek minden parancsolata az erkölcsiségre vonatkoznék, sőt van olyan, melynek legkisebb köze sincs a morallal.“ Ezért lehet egy vagy más vallást hibáztatni; de mivel nagyobb részöknek s köztük a legelterjedtebb háromnak csakugyan vannak erkölcsi rendelkezései, kell-e ezeket is, és általában a vallás eszméjét megsemmisíteni akarni? Továbbá: „nem minden vallásos ember jó ember, ellenben nem egy atheista igen derék ember volt.“ Igaz, de az is, hogy volt olyan kőkori egyén, a ki a kova késével ügyes szerszámot faragott; ellenben számtalan ember van, a ki a legfinomabb aczélból készült gyaluval sem birna egy deszkát kigyalulni; hát eldobjuk-e azért az aczélat? — Végre azt is sürgeti a tudomány, hogy a vallásos meggyőződés elégtelen, vagy

éppen tehetetlen a gonosz indulatok megzabolázására.“ Erre azt mondom, hogy átalánosságában a történelemmel és a tapasztalással ellenkező állítás; de ha teméntelenszer meg is van a tehetetlenség, vajon a kést átaljában nélkülözendőnek ítéljük-e azért, hogy némely kés rosszul vág, némely pedig éppen nem vág?

Hogy az én érveim jól vagy rosszul vágnak é, nem magam ítélem meg; csak annyit mondhatok, hogy tőlem telhetőleg törekedtem kimutatni a divatos és egyetlenegy „tudomány“ árnyékoldalait, majd lesz neki gondja reklámaival hirdetni a fényeseket. Ha nem már most megkísértem szembeállítani velök saját nézeteimet melyekre t. hallgatóim figyelmét különösen kikérem. Mert a következő pontokon fordul meg a dolog, hogy meg lehessen felelni a legelől kitűzött kérdésre.

1. Érzékeink, az érzéki benyomások által soha és teljességgel nem adhatnak bizonyosságot a felől, hogy valami van vagy létezik, minden az érzéki világban lehet illusio. Csak egy van a mi külön-külön mindenikünknek bizonyos hogy van és létezik, az, a mit észnek neveznek, a minnek semmi által nem eszközlött, közvetlen tudalmát „öntudatnak“ (conscientia, Selbstbewusstsein) nevezzük. Ez mindenkire nézve a legtagadhatatlanabb igazság, s a melyet senki se is tagad.

2. Tudalmunk van másodizben érzelmekről, (édesség, fájdalom) érzéki benyomásokról, (látás, tapintás), képzetekről, melyek az öntudat nélkül soha sem léteznek és untalan változnak, cserélődnek, holott az öntudat állandó, örökké azon az, és benne áll és fekszik az azonosság (identitás) eszméje, melynek más példája mindenkire külön-külön, egyénenkint nézve, az egész universumban nincs, és a melyet másoknak csak átvitelképp tulajdonítunk.

3. Az öntudat, a közvetlen tudalom, tárgya egyedül az én, az általa eszközlött tudalomé nemlegesen kifejezve tehát a nem én, melyet igenlegesen nevezünk röviden egyébnek (Ander Ding, Ding an sich), melyet csak énünkkel való érintkezéséből ismerünk. Ez az érintkezés, nemkülönben közvetlen tudalom; de hogy magában mi az az egyéb, nem tudjuk, nem ismerjük, mert csak öntudatunk által néálán módosított színezetben jelen meg előttünk. Elég az, hogy minden a mi nem én, tehát saját testünk is egész szervezetével: egyéb.

4. Az egyéb-el kétféle viszonya van az énnel, u. m. ismereti és hatási. Az érzelmeknek és érzéki benyomásoknak az ál-

landó ész mellett magunkban tapasztalt változásai adják az elsőt; annak a tudalma pedig, hogy énünk az egyébben változásokat okozhat, a másodikat. Mind a két viszonyt magában foglalja az öntudat, melyet az első viszonyában értelemnek, a másodikban akaratnak nevezünk. Az öntudatot, mint valódi vagy levőt és e szerint állományt (substantia) léleknek nevezük. Ennélfogva helyesen mondjuk: „az én testem“, de merőben hibásan „az én lelkem“; mert hiszen öntudat, én, lélek azon egy állomány nevei. De igen is lehet mondani „az én értelmem, az én akaratom,“ mivel egyik, mint a másik, az én működései.

5. Értelmem arról győz meg, hogy én nem egyedül vagyok, hanem vannak más lények is, melyek maguknak nemkülönbön én-ek. Az egyébbhez viselkedő viszonyoknak ugyanis vannak külső jelei, melyeknek több kevesebb hasonlatosságából következtetünk más öntudatos lényeket. A hasonlatosság ember és ember közt levén a legteljesebb, embertársait kiki magával egyrangú éneknek kell hogy ítélje. Az állatok öntudatoságát is el kell ismernünk, mivel a szervezeti hasonlatosságból a tökélyesb állatoknál csak az egybeszéd hiányzik. Hogy hol szűnjék meg az öntudat feltehetősege, éppen úgy nem határozhatjuk el, mint azt, hogy hol szűnik meg az állatélet és kezdődik a növényélet. De az azonoságna késs az állománynak az öntudatból merített fogalmait már azon a határon is visszük s minden érzékelhető egyébre kiterjesztjük.

6. Hasonlóképp kiterjesztjük az akarat és hatása fogalmát is minden egyébre és erőnek, és az öntudat határán túl csakis erőnek nevezük. Ez hát nem feltevés, hanem magunkban bensőleg tapasztalt állomány.

7. Hatást ellenhatás nélkül nem gondolhatni. Minthogy hát az énnak akarat van, az egyébbnek ellenhatást kell szintoly lényegesen tulajdonitnunk. Ennek az ellenhatásnak is erő nevet adhatunk. Kölcsönös hatásuk tehát küzdelem, s ennek eredménye cselekvés. De meg kell különböztetnünk azokat a cselekvényeket, melyek a természetbeli erő és erő közti küzdelem eredményei és azokat, a melyek az akarat és erő köztiéi. Az utóbbiak erkölcsi cselekvények, valamint az akarat erkölcsi erő.

8. Az akarat egy, és az erő (a testi hajlamok, érzelmek, indulatok, szenvedélyek) sok. Ama küzdelemben tehát az akarral a vele egy pontra irányult erők resultansa áll szemben. A végeredmény vagy semmi, vagy valamelyik fél győzelme. Ettől függ a cselekvény erkölcsi különböző jelleme.

9. A küzdelem az akarat részéről nemcsak erény (virtus, Tugend), hanem éppen maga az erény, melynek ez egyedül a valódi és szabatos értelmezése és annak marad, akármi legyen a végeredmény. De ha ez cselekvény, az akarat győzedelme esetében az a cselekvény erkölcsileg jó, az erők diadalában rossz. Mindezeknél fogva azt is kimondhatni, hogy az akarat természete szerint jó! Akármit mondjon Schopenhauer!

10. Sokszor nem is kezdi meg a küzdelmet az akarat, hanem hagyja működni vagy az erők valamelyikét, vagy többek resultansát. De ezt nem szeszélyből teszi, hanem az értelem sugallatára, a mely a világrendet veszi tekintetbe s ha amaz egy oldalról (az erőkéről) eredendő cselekvény azzal egyezik, vagy legalább nemellenkezik vele, tétlenségre inti az akaratot. Aztán tekintetbe veszi más énnnek akaratát is. A jónak a jó ellen nem kell küzdeni. Egyik énn a másikkal kölcsönös tiszteletben tartják egymás akaratát. Az akaratok kiegyezése alkotja a társadalmat, melyben megint saját erők keletkeznek.

11. Az akarat oly erő, mely maga magát fokozni bírja, mint az eleven erő, a melyet jelenben erélynek neveznek; de petyhüdt és alább is fokozódható is lehet az akarat. Tehát biz annak olykor segítségére kell menni. A segítséget nyújtják: elsőben a társadalom erejei: a törvények; másodsor a vallás erkölcsi parancsai, harmadszor a lelkek közti rokonság (sympathia).

12. A testi rokonság a vér folytonosságán, a lelki pedig magának a lélekállománynak azonosságán alapszik. Úgy tekinthetjük a külön lelkeket, mint a melyeket, bár mindnyájan az általános és egyetemes lélekállomány részei, a testekbe ruházkodás különítette el és adta nekik az egyéniségeiket. Csakis ebből magyarázhatni ki nemcsak az imént említett rokonszenvet, hanem a lelkek közti szellemi közlekedés tényeit, melyeket a physiologia materialistai tanai nem bírnak megvilágosítani.

Amaz általános és egyetemes lélekállomány eszméje meg van minden vallásban, mely a fétisizmus és a polytheismus burkaiból kibontakozott és azt az állományt „Isten“ nek nevezte: a buddhizmusban, a kereszténységben és a mahomedanizmusban. Sőt meg van philosophiai rendszerekben is, a hol pantheismus név alatt méltatlanul hozták rossz hirbe. Mert ha az Isten mindentudósága, mindenhatósága és mindenütt jelenvalósága tana nem pantheismus, keressenek más szót a kifejezésére.

Amaz eszme fejezi ki az Istenség viszonyát is az emberiséghez

és azt mondá ki az ember Jézus Krisztus is ime szavaiban: „Én és Atya egy vagyunk“. (Ján. Ev. 10, 30.)

Minden felsorolt pontok vagy egyikét, vagy másikat, vagy többek csoportját is fellelhetni minden philosophiai rendszerben, Thales-től fogva Schopenhauerig; de nem belőlük szedtem és válogattam ki (eclecticismus), hanem így összeállítva és enyvezve magaméinak vallom s megfontolásuk után megítélhetik hallgatóim, hogy a világ tudományával ugy, a mint ismertettem, összevetve:

Melyik az igazi tudomány?

DR. BRASSAI SÁMUEL.

A BIBLIAI CSODÁK TÁRGYALÁSA A VALLÁSOS OKTATÁSBAN.

A bibliát a vallásos oktatásnál nélkülözni nem lehet. Az a vallás codexe. A vallásos oktatás anyagát legnagyobb részben tényleg a biblia is szolgáltatja. Nem is ez itt a kérdés, hanem hogy hogyan kell a bibliából vett anyagot a vallásos oktatásban kezelni? A tapasztalat azt mutatja, hogy a vallásos oktatásnak nincs meg az az eredménye, mely az életre is kihasson. Az iskolát végzett ifjak kevés vallásos meggyőződést visznek ki magukkal, melyre pedig a jelenkor mozgalmas életében oly nagy szükségük lenne. Ezért az újabb, meg újabb kísérletek arra nézve, hogy a vallásos oktatásnak eredményesebb módja találtassék meg. Az orthodox felfogás szerinti tanítás, mely a biblia elbeszéléseit szó szerint veszi, nem bizonyult kielégítőnek; de másfelől az se lenne helyes eljárás, ha a szabadelvűség ujitó munkájában szélsőségbe ragadtatva, a vallásos oktatásból a csodás elbeszéléseket egészen kiküszöbölné, vagy pedig ez elbeszélésekről a költészet himporát letörülné; mert ezzel nemcsak eme gyönyörű legendák szépségei foszlanának szét, hanem az alattuk rejlő vallásos igazságok közlése is hátrányt szenvedne.

Hogyan kell hát a bibliai csodás elbeszéléseket tárgyalni, hogy a vallásos oktatás egészséges vallásos világnézet s következőleg erős vallásos meggyőződés alakulását segítse elé? — ez oly kérdés, mely méltán foglalkoztathatja a figyelmet.

A biblia tartalmával szemben háromféle egymást fokozatosan követő nézetmód létezik; az első: a naiv-művészi; a második: a vallásos-érzelmi; a harmadik: a kritikai-értelmi. Vagy, hogy úgy mondjuk: a gyermeki, női és a férfini felfogásmód. Ebből az következik, hogy a vallásos oktatásban a biblia csodás elbeszéléseinek paedagogiai tárgyalására nézve is a gyermekek és ifjak kora és miveltségi állapota szerint több fokozat különböztetendő meg.*)

*) Ide vonatkozólag, valamint a következőkre, l. die Behandlung der biblischen Wunder im Religionsunterricht von Wilhelm Brückner. Prot. Kirchenzeitung 1887. 750—759. 1.

Az első fokon, mely az első isk. évtől a hatodikig terjed, a bibliai történeteket, akár van bennük csodás mozzanat, akár nincs, úgy a hogy vannak, teljes őszinteséggel, a gyermekek naiv felfogásának megfelelőleg kell elbeszélni. A gyermekek természetét ismernők félre, hogyha ezeket a történeteket, mert csodás mozzanatok vannak bennük, tőlük el vonni akarnók. Abban a naiv őszinteségben, a hogy e történeteket az emberiség virágkorában a keleti képzelet megteremtette, a gyermekek is könnyen felfogják azokat, levén az ő gondolkozásuknak virágkorában. Nekik lehet és kell is ez elbeszélésekben azt az örömet érezni, mint a regés dolgokban, melyeket más oldalról hallanak. A gyermeki képzeletnek szüksége van táplálékra, és erre nézve a bibliai történetek vallási és erkölcsi tartalmuknál fogva sokkal alkalmasabbak, mint minden egyéb, a mit ők képzelniük kielégítésére olvashatnak vagy hallhatnak. S a mint a bibliai történetekről a leg-sajátabb értelemben el lehet mondani, hogy azokban a költészet varázsa veszi körül az igazságot, csakis természetes, hogy a gyermek az igazságnak és költészetnek e történetekben találtató benső összeköttetésén nem ütközik meg.

S a mig bennük felébredne a szükségérzete annak, hogy emez elbeszélések történelmi igazsága után kérdezősködjének, figyelmüket inkább arra kell irányozni, hogy megtalálják a vallási és erkölcsi tartalmat, mely ez elbeszélésekben van. Istennek mindenhatóságát és bölcseségét, igazságosságát és szentségét, kegyelmét és könyörületességét kell azokból megismertetni. Az evangéliumi történetek a Jézus képét a maga gazdag változatosságában állítják elénk, és azok a legjobb eszköz arra nézve, hogy a gyermek szíve a Jézus iránt felmelegüljön. A mit a gyermeknek Ábrahámról és Józsefről, Mózesről és Sámuelről, Saulról és Dávidról lehet elbeszélni, annak benne a jó, az Istennek tetsző, az isteni iránti érzéket kell hogy felkeltse és megerősítse. És e célra az elbeszélendő történeteket természetesen mindig meg kell választani.

Azonban a naiv természetében van, hogy azt mesterségesen fentartani és erőszakolni nem lehet. A mint a gyermek szellemi fejlődése előhalad, lassankint és fokozódó erővel fölmerülnek benne ama kérdések, melyekkel az egyes elbeszélések történelmi jellege után tudakozódik. És itt már a tanítónak nagyon kell ügyelnie, nehogy a tanítvány lelkében rázkodás idéztessék elő. A kérdésektől visszatartani nem szabad, hanem paedagogiai tapintattal, okossággal kell a gyermek lelkében támadt kritikai szükségletet kielégíteni.

Hogy a vallástanító e nehéz feladatot megoldhassa, erre nézve

két föltétel szükséges, az egyik theologiai, a másik paedagogiai. Az első tájékoztatja őt a cél felől, a melyet elérnie, a másik pedig az út felől, a melyet követnie kell, hogy a cél elérése. Az első feltétel saját tudományos készsége, hogy tiszta nézetet tudjon alkotni a régi világ vallásos életében találtató csoda természetéről és jelentőségéről, főképpen pedig a bibliai csodák mivoltáról; mert csakis így tudhatja tanítványait oly meggyőződésre vezetni, melyet életük későbbi szakában is megtarthatnak, így kezelheti biztosan az egyes történeteket is a vallásos oktatás céljára.

E theologiai feltételhez kiegészítésül a paedagogiainak kell járulni, mely abban áll, hogy a tanító tartsa folyton szem előtt a tanítvány szellemi fejlődése fokozatait, úgy, hogy csak a jelentkező szükséglet szerint világosítson, magyarázzon. A mennyire nem tanácsos a tanítványokat, ha egyszer bennök a kritikai gondolkozás felébredt, a csodákra nézve bizonytalanságban hagyni, másfelől az is világos, hogy bölcseséggel és megfontolással kell a tanítónak eljárnia.

Annyi bizonyos, hogy az ébredező kritikai gondolkozást a bibliai csodák valóságát illetőleg nem kell a tanítónak megelőzni, s ilyes kérdésekkel: „hogyan lehetséges az? hogyan lehet azt gondolni? hogyan történhetik az?” nem kell a tanítványt minden előkészület nélkül meglepni és zavarba hozni. Leghelyesebb, hogyha a tanító, a mikor a kellő ideje megérkezik, a biblia kifejezéseinek, elbeszéléseinek és csodáknak költői mivoltára, költői szépségére mutat. Mert hogyha sikerül a tanítványokkal valamely zsoltár vagy történet szépségét éreztetni, ezáltal azt érheti el, hogy a kritikai kérdés, bármily jogosult legyen is, a maga csupán értelmi oldalával háttérbe szorul és egy más magasabb nézőpont nyílik meg. A tanítvány lelkében aztán a nélkül, hogy szavakba tudná foglalni, ki-fejldődik az igazság és valóság közti különbség, látni fogja, hogy valami lehet magasabb értelemben igaz, a nélkül, hogy azt, mint meztelen valóságot, mint valóságos tényt kellene érteni. Így költői, s úgy is kell felfogatni, midőn a biblia Isten kezéről, lábai zámolyáról, égi trónjáról beszél, midőn Istent a szelek szárnyain utaztatja, midőn az ő botjáról és vesszőjéről beszél, melyek a kegyes embert megvigasztalhatják. Mily gazdag anyagot nyújt e tekintetben a zsoltárok és a próféták költői nyelve! Az előadás költői formájaként lehet felmutatni azt is, midőn a biblia magát Istent beszélteti s midőn a próféták, mint Istennek élő szózatai, Isten nevében beszélnek. Hogyha a tanítványok megszokják azt, hogy a bibliának

költői szemlélet és előadás módjára figyelemmel legyenek, akkor aztán az angyalok megjelenésén Jézus születése és feltámadása történetében, az égi karok énekén Bethlehem mezői felett, Jézusnak a hegyen való megdicsőülése fényességén, s Istennek beszédén Jézus megkeresztelésénél nem fognak megütközni, hanem azokat, mint olyanokat, mint költői képeket és hasonlatokat fogják fel.

Ezzel a bibliai csodák kezelésében a második fokhoz érkezünk, melyen a tanítónak azt kell már most hogy tanítványainak megmutassa, hogy e csodás elbeszélések legtöbbszörében az igazság magva rejlik. Engedje tanítványainak, hogy eme, vagy ama csodás történetben, mint egy talányban az igazságot ők maguk találják meg. Tegye őket figyelmessé némely csodás történetek jelképes természetére: Mondja meg határozottan, hogy némely csodás történetek az elbeszélőtől, az evangelistától szándékosan vannak jelképesen írva, s nekünk feladatunk a jelképet, mint olyant keresni és megérteni. Ezáltal a tanító az igazság érdekében cselekszik s a vallásos oktatás sikerére.

A magasabb fok a vallásos oktatásra nézve a gyermeknek a 13-ik évébe lépésénél kezdődik, vagyis az ismétlők első osztályában s a gymnasium harmadik osztályában. S itt van helye a bibliába való bevezetésnek, a biblia egyes könyvei megismertetésének, a mi mellett maga a biblia is használatba jön. Természetesen sokkal jobb volna, ha az iskola használatára egy külön kivonat készítették a bibliából.

A Mózes első könyve első részében foglalt világteremtés története mindjárt három fontos kérdésre ad alkalmat. „Minő czélből van a bibliában elbeszélve a világteremtés? minő czélből van írva, hogy Isten a világot hat nap alatt teremtette s a hetediken megnyugodott? minő czélből van elbeszélve az ember teremtése?” Az első kérdés Isten mindenhatóságára utal; a második a szombat megszentelésére; a harmadik az ember méltóságára. Ez eszmék sok anyagot szolgáltatnak a tanítványnak, melyek neki azt fogják mutatni, hogy a vallásos oktatásnak magasabb fokára jutott.

Az első, a mivel a biblia minket megismertet a mindenható Isten. Ő az, a ki mindent teremtett. Ez eszmét tartalma és terjedelme szerint ki kell aknázni. Nem szabad megjegyzés nélkül hagyni, hogy ez a mindenható Isten a tulajdonképpeni tartalma, magva és központja az egész bibliának, hogy az egész biblia róla tesz tanúságot, róla beszél. A mint Isten az alanya a biblia első mondatának, ő az alanya alapjában az egész bibliának is. Itt alkalmazhatni eme

parancsolatokat: „Ne legyenek te néked én előttem idegen isteneid — Ne csinálj te magadnak faragott képet stb. s azokat se ne imádjad, se ne tiszteljed — Istennek nevét hiába fel ne vegyed.“

A teremtés hat napi munkája a negyedik parancsolatra vezet: „Megemlékezzél a szombatnapról!“ A kettő közti szoros összeköttetés már magukból a szavakból is kitűnik. Egyszerűen tehát azt kell mondani, hogy a teremtésről való elbeszélés a szombat megszentelésére céloz. Így aztán a gyermeknek eszébe sem jut, hogy a hat napi munkát, mint csodát gondolja: A történetben a tanítási célzt kell nézni, azt, hogy az embernek is hat napot dolgozni kell, a hetedikén pedig megnyugodni s az ő igaz nyugalját Isten tiszteletében kell keresnie.

Itt az eszme, hogy az embert az Isten a természet urává tette, hogy ő Isten képmása. Ez rendkívül termékeny eszme a vallásos oktatás számára. Hogyha az ember Isten képmása, akkor mi beszélhetünk az Isten és ember közötti hasonlóságról. Ez a hasonlóság abban áll, hogy az Isten lélek és az ember is lélek. (Utalván Ján. 4, 24.) Mindkettő szellemi lény s így egymással beszélhetnek. Ha az ember beszél Istenhez, imádkozik. Ha az Isten az emberhez, kinyilatkoztatja magát neki. Az Isten minden emberhez beszél a lelkiismeret által. Ennek az egyszerű vallásbölcseleti alapnak mindenestre meg van az az előnye, hogy a 13 éves gyermek is érti, és azt is mondhatjuk, hogy ez a vallásbölcseleti alap elég jó arra, hogy az egész életen át megtartassék. Legegyszerűbb megbizonyítás: hogy a vallás és kijelentés az ember lényéhez, szellemi életéhez tartoznak, hogy Isten és ember egymásra vannak utalva, hogy az ember imádkozik Istenhez, mivel Isten neki lelkiismeretében beszél.

És a mit napjainkban nem szabad feledni, azzal az is van mondván, hogy a szellemi élet az embert az emberhez fűzi. Azt is hozzá kell továbbá tennünk, hogy a szerint, mint az ember a lelkiismeretében levő isteni szöveget meghallgatja vagy nem hallgatja, határozódik el erkölcsi becse; vagyis rá kell mutatni a lelkiismeretesség és a lelkiismeretlenség közti ellentétre. Az a kérdés, hogy az ember hogyan teheti azt, hogy Isten szavára ne hallgasson, a bünesetre vezet át. Itt is fel kell tenni a kérdést: „Minő célból beszél el a biblia a bünesetet?“ És a feleletben nem azt kell magyarázni, hogy miként jött a bűn a világra, hanem, hogy a büneset azt ismerteti meg, hogy mi legyen a bűn. Az első pár ember bünesete arról nyújt világos képet, hogy a bűn hogy jön létre most is minden emberi szivben. Kétkelés, kevélység, testi gyönyör, engedetlenség — ezek

utján jön létre minden, a mit bűnnek nevezhetni, kísérve mindig a hazugságtól, mely a bűn fája körül, mint kuszó növény fonódik; és a bűneset története a maga távolabbi jelképes jelentésében azt mutatja, hogy az ember a bűn által hogy jön a véték érzetére, és hogy von magára szükségképpen büntetést.

Ily eljárás, a biblia első lapjainak ilyszerű tárgyalása mellett nem csak sokat lehet tanulni, hanem természetes és érthető módon elmaradnak az ily kérdések: „de hát miként tudhat meg az ember valamit a világ teremtéséről? ki hallotta Istent beszélni? mint jelent meg Isten az Édenkertben testileg? hogy lehetséges, hogy a kigyó beszéljen?” A csoda mellékes mozzanattá lesz. Csakis a formát szolgáltatja a tárgyhoz. Ha a tanítvány megtanulja a biblia olvasásánál eme kérdéseket feltenni: „mi a jelentése? minő czélból van írva?” Magától rájön arra a gondolatra, hogy a csoda csak az elbeszélés formája s azon megütközni nem fog.

A jelvényes a bibliában sokkal nagyobb tért foglal el, mint az ember vélné. S a vallástanítónak ezt ki kell használni s tanítványai érdeklődésének a gazdag tartalmat föl kell tárnia és ahhoz közelebb hoznia. Hogyha Mózes elhivatásáról szóló elbeszélésben ezeket a szavakat olvassuk: „Ne jöjj ide közel, old le a te sarudat lábaidról, mert a föld, melyen állsz, szent föld,“ — e szavaknak czélja figyelmessé tenni az olvasót is annak ajelentőségére a mi következik, arra t. i. hogy most Jahveh neve a maga nagyságában, a maga titokteljes tartalmában jelentetik ki. Az elbeszélésben azt is meg kell mondani, hogy Mózes az, ki Izrael népének az Isten-hitet, a Jahveh névben összefoglalva adta. A vallásos oktatásban e történetnél szabad és kell is ily kérdéseket feltenni: „Mi e történetnek tulajdonképpeni jelentése az egészszel kapcsolatban?” Abban kell Jahveh nevének kijelentetni, és itt aztán kifejthetni az ó-szövetségi Isten-hitet, a mint az az egész bibliának alapját alkotja: az időn és téren felülemelkedő, az örökkévaló és változhatatlan, a mindenütt jelenvaló és mindenttudó, a mindenható, szent és igazságos, kegyelmes és könyörületes Isten. Az égő csipkebokor aztán mint e fenséges gondolat érzékelhető kerete fog feltűnni.

Maga a biblia a legjobb eljárást ajánlja azokra a nehézségekre, melyekről itt szó van. Nézzük csak Mózes 5-ik könyve 18 r. 18 ik versét: „Profétát támasztok nekik az ő attyokfiai közül mint tégedet, és az én ígémet adom annak szájába, és megmond nekik mindenedet, a melyeket parancsolandok néki.“ E szavakban szépen és világosan van az igaz és valódi próféta képe odaállítva. E szerint a

próféták emberek voltak, Mózes is közülök egy, a kiket Isten támasztott, a kikhez és a kik által Isten beszélt, azaz — és ezt a 14 éves gyermek megérti — a kik életükben Istentől voltak áthatva. Következésképp az Isten kijelentése nem abban áll, hogy ő a bibliai íróknak az ő hozzájárulásuk nélkül tollba mondotta a bibliát. Ezzel az ihletés csodája mellőztetik. Ahhoz, mi a kijelentésről már általában mondatott, t. i. hogy Isten minden embernek kijelenti magát a lelkiismeretben, még hozzá kell tenni, hogy ez a kijelentés a próféták szellemi életében magasabb fokú volt. Az Isten hozzájuk az ő lelkük mélységeiben beszélt, és így fel voltak jogosítva a néphez Isten nevében és megbizásából beszélni. — Van isteni kijelentés a lélekben, de nincs csodálatosan ihletett írás. Ezt a 14 éves gyermekkel jól meg lehet értetni, s ezáltal megóvni az ihletés tan tévhitétől, mely a bibliai csodákat nekünk érthetetlen világitásban tünteti fel és sok emberben az egész biblia iránt ellenszenvet támaszt.

Az új-szövetségben Jézus Krisztus az isteni kijelentés teljessége és ez eszme a Zsidókhöz írt levél 1 r. 1. versében a fennebbi felfogással teljesen egyező, remek szavakban van kifejezve: „Minekutánna az Isten sok rendben és sokképpen szólott volna régen az Atyáknak a próféták által: ez utolsó időkben szólott nekünk az ő Fija által.“

A gymnasiumi vallásos oktatásban az ó-szövetség ismertetésénél még vissza kell térni különösen a kijelentés és ihletés közti különbségre. A kijelentés fogalma a prófétáknál tárgyalandó, az ihletés pedig az ó-szövetségi kanon elállásánál, melyet a zsidók törvényre, prófétákra és szentiratokra osztottak, s föl kell tüntetni, hogy az írás ihletése tana a zsidóktól jött át a keresztény egyházba.

Az új-szövetségben a csodák az által szorítottak háttérbe, hogy a keresztény üdv-igazságok Jézus Krisztus személyében, evangéliumában, szellemében s életében és azokban az isteni erőknél kerestetnek, melyek belőle kiszármaztak. Itt az a nagy nehézség fordul elé, hogy a legtöbb kathekizmus a Jézus tanát az apostoli hitforma szerint tárgyalja. E hitformában a legnagyobb súly van fektetve a csodákra. És ez valóban akadály. Az apostoli hitforma mind elállásánál, mind tartalmánál fogva katolikus hitvallás és nem alkalmas — legalább abban a formában, a mint van — arra, hogy a protestánsok vallásos oktatása alapjául szolgáljon.*) Az a vallásos

*) Ezt érezte Ferencz József is s „Unitárius Káté“-ja 3-ik kiadásánál az apostoli hitformából csak azt adta, mi az unitárius kereszténység elveivel összhangzásban van.

oktatásban a történelmi részhez tartozik, a niceai és konstantinápolyi zsinatok kapcsolatába, ezek pedig minden az Isten igéjével ellenkező határozataikkal a protestáns tudatra nézve az egyházi hagyományokhoz. Mennyivel jobb volna a vallásos oktatásra nézve a négy evangélium tanítását tanítani a Krisztusról, és pedig nem csak az egyező pontokban, hanem a különbségeket is felmutatva, hogy Jézus képe bennök szín és világítás, alak és nagyság, felfogás és leírás szerint négyféleképp tükröződik. A gymnasiumi tanulókat idáig kellene vezetni, hogy ezt lássák, megismerjék és ebből a következtetéseket levonják.

A gymnasiumra nézve főleg, az a vallásos oktatás a legjobb a mely tudományos alapra támaszkodik. Csakis ily vallásos oktatás teheti ifjainkat alkalmasokká arra, hogy mielőtt az életbe bélépnének, oly nézletet alkossanak maguknak Istenről és világról, mely erős, tiszta vallásos meggyőződést kölcsönöz. „Oly vallásos hitet kell — mondja egy jeles szabadelvű theologus — sajátjukká tenni, mely annyira egyszerű, hogy azt a miveletlen is megérti, s oly tartalmas, hogy az erkölcsi embernek legmélyebb, miveltekkal és miveletlenekkel közös életszükségleteit kielégíti, s oly szabad és szellemi, hogy a jelen világ tudományos ismeretének a maga keretében tért enged, és oly egyetemes, hogy az előre haladó mivelttség az alól nem nő ki, hanem a hol vele érintkezik, csakis a benne elvileg letett csirák fejlődése gyanánt jelenik meg.“

PÉTERFI DÉNES.

2

DÁVID KIRÁLY ZSOLTÁRAIBÓL.

V.

Urunk! Hatalmas Istenünk!
Mely dicső a te szent neved!
A te fönséged tölti be
E földet s fönn a végtelent.

A kisdedek, a csecsemők
Ajkán is ott van fegyvered
Legyőzni a kajánokat,
Kik pártot ütnek ellened.

Szemem ha olykor föltekint
Egedre, melyet alkotál
S látom ragyogni csillagok
Végnélküli sugarinál,

Elgondolom: mi hát e por,
Ez a halandó ember itt!
Hogy gondjaidra méltatod
S szemed jósággal rá tekint.

S ime, őt rangban helyezéd
Mindjárt az Istenség után,
A méltóság és uralom
Koronájával homlokán.

Urrá tevéd műved fölött
És minden állatid felett,
Kiket e föld hord, lég emel,
S a tengerek mélysége rejt.

*   *   *

Urunk! Hatalmas Istenünk!
Mely dicső a te szent neved!
A te fönséged tölti be
E földet s fönn a végtelent.

JÉKEY ALADÁR.
